

प्रकरण पहिले
प्रस्तावना

प्रकरण पहिले प्रस्तावना

- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ राष्ट्रीयीकरणापूर्वीची स्थिती
- १.३ राष्ट्रीयीकरण का?
- १.४ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचे उद्देश
- १.५ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणास जबाबदार असलेले घटक
- १.६ राष्ट्रीयीकरणाची व्याख्या
- १.७ राष्ट्रीयीकृत बँकांची रचना
- १.८ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या बाजूने तर्क
- १.९ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाला विरोध
- १.१० बँकांवरील सामाजिक नियंत्रण
- १.११ राष्ट्रीयीकृत बँकांची प्रगती
- १.१२ भारतातील व्यापारी बँकांचा शाखाविस्तार
- १.१३ भारतातील विविध राज्यात बँकिंग सोयीची उपलब्धता
- १.१४ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचे फायदे
- १.१५ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचे तोटे
- १.१६ राष्ट्रीयीकृत बँकांचे एकत्रीकरण
- १.१७ अभ्यास विषयाची निवड
- १.१८ संशोधनाची उद्दिष्टे
- १.१९ गृहीतकृत्ये
- १.२० संशोधन पद्धती
- १.२१ अध्ययनाची व्याप्ती आणि मर्यादा
- १.२२ प्रकरणांची मांडणी

१.१ प्रास्ताविक :-

आजचे युग हे स्पर्धेचे युग म्हणून ओळखले जाते. म्हणजेच २१ व्या शतकात आणि आधुनिक युगात 'बँक' या संकल्पनेशी सर्वसामान्य व्यक्ती परिचित आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. या संदर्भात Thorne W. J. म्हणतात, "In the modern world, Whenever a country has enjoyed a long period of civilization, the structure of its banking system usually bears with in its numerous traces of the country's past history."^१ आजच्या या युगात प्रत्येक व्यक्ती, संस्था, व्यापारी, कंपन्या, सामाजिक कार्य करणाऱ्या संस्था इ. आपली आर्थिक देव-घेवीची कार्य बँकांमार्फत करताना दिसतात. म्हणून 'बँक' ही संकल्पना सर्वपरिचित झाली आहे असे आज आपण ठामपणे म्हणू शकतो. बँकेचे महत्त्व सर्वच राष्ट्रांना पटले असून विकसित राष्ट्रांनी बँकेला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करून दिले आहे. अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक क्षेत्राचा झपाट्याने विकास करण्यासाठी वित्त पुरवठ्याची गरज असते. त्याशिवाय देशात उपलब्ध असलेल्या संसाधनांचा योग्य व पर्याप्त वापर करणे शक्य नाही. म्हणून वित्त पुरवठ्याची गरज पूर्ण करण्याच्या हेतूने बँकेला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. मानवाच्या शरीराला रक्तवाहिन्या ज्याप्रमाणे रक्ताचा पुरवठा करतात अगदी त्याचप्रमाणे देशाच्या आर्थिक विकासासाठी बँका कर्जाचा पुरवठा करतात. आज बँका ग्रामीण भागापर्यंत पोहचल्या असून अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक क्षेत्रात बँक महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहे. म्हणूनच असे म्हणता येते की, देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला गती देण्याचा त्यांनी यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

“जगातील संपूर्ण देशाच्या बांधणीसाठी आणि अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी बँक व्यवस्था सतत प्रयत्न करते याला भारतीय अर्थव्यवस्था अपवाद नाही.”^२ आधुनिक युगात बँक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असली तरी बँकेचा उगम हा फार पूर्वीपासूनच झाल्याचे आढळते. बँक या शब्दाच्या उत्पत्तीविषयी एकमत नसले तरी बँक हा शब्द इंग्रजी भाषेतून आला आहे. याबद्दल दुमत नाही. मात्र त्याचा उगम इटालियन भाषेतील

Banc आणि Banco या शब्दांपासून झालेला आहे. जगातील या देशांप्रमाणेच भारतात देखील बँक व्यवसायाचा उगम फार पूर्वीच्या काळात झाल्याचे आढळते. यासंबंधीचे दाखले वैदिककालीन लिखानात पाहावयास मिळतात. मनुस्मृतीमध्ये कर्जे देण्यासंदर्भात, तसेच कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात व्याजाच्या दरासंदर्भात उल्लेख आढळतो. भारतात बाराव्या शतकात व्यापारी हुंडीचा वापर सुरू झाला. तर जे.बी. टॅव्हन्स या फ्रेंच प्रवाशाने असे नमूद केले की, सतराव्या शतकात भारतात जवळपास प्रत्येक खेड्यात सराफ बँक व्यवसाय करीत होते.

जगात पहिली आधुनिक बँक १४०१ मध्ये स्पेनमधील बार्सिलोना या शहरात स्थापन झाली. त्यानंतर सन १६०९ मध्ये हॉलंडमध्ये “बँक ऑफ अॅमस्टॅन आणि सन १६१९ मध्ये जर्मनीत बँक ऑफ हेम्बुर्गची स्थापना झाली. बँक स्थापनेच्या उपक्रमाला वेग येऊन स्वीडन आणि अन्य युरोपीय देशांतही मोठ्या प्रमाणात बँका उघडण्यात येऊ लागल्या. सन १६९४ मध्ये बँक ऑफ इंग्लंडची झालेली स्थापना ही बँकिंग इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण घटना आहे. भारतावर इंग्रजांनी जवळपास दीडशे ते पावणेदोनशे वर्षे राज्य करून आपली सत्ता प्रस्थापित केली. परंतु आर्थिक व्यापार पार पाडताना त्यांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागले. हा व्यवहार सुरळीत पार पाडण्यासाठी इंग्रजांनी भारतात पाश्चात्य पद्धतीचा बँकिंग व्यवसाय सुरू केला. तेव्हापासून ते आजपर्यंत आपली बँक प्रणाली ही इंग्रजांच्या बँक प्रणालीवर आधारलेली दिसून येते. भारतात १७७० मध्ये ‘बँक ऑफ हिंदुस्थान’ ही पहिली बँक स्थापन करण्यात आली. पुढे १८०६ मध्ये ‘बँक ऑफ बेंगाल’, १८४० मध्ये ‘बँक ऑफ बॉम्बे’ आणि १८४३ मध्ये ‘बँक ऑफ मद्रास’ या बँकांची स्थापना करण्यात आली. या बँकांच्या माध्यमातून अनेक प्रकारचा पतपुरवठा ग्रामीण भागात होणे अपेक्षित होते. परंतु या बँकांनी ग्रामीण भागात बँकेचा विस्तार करणे टाळले, पर्यायाने ग्रामीण भागात पतपुरवठा कमी होऊ लागला. त्याचा परिणाम म्हणून भारत सरकारने १९०४ मध्ये

‘सहकार कायदा’ करून ग्रामीण भागात सहकाराच्या माध्यमातून अनेक प्रकारच्या पतपुरवठा संस्था स्थापन करण्यास प्रोत्साहन दिले आहे. “भारतातील व्यापारी बँकेची स्वदेशी चळवळ ही १९०६ पासूनच नवचैतन्याने सुरू झालेली होती. यामध्ये प्राधान्याने काही व्यापारी बँका या काळात स्थापन झाल्या होत्या. ज्यामध्ये बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ बडोदा आणि बँक ऑफ म्हैसूर अशा महत्त्वाच्या व्यापारी बँका १९०६-१९१३ या कालावधीत स्थापन झाल्या होत्या.”^३ पतपुरवठ्याच्या माध्यमातून भारताच्या अनेक समस्या दूर होतील अशी सरकारची अपेक्षा होती. त्या समस्या प्रामुख्याने दारिद्र्य, बेकारी आणि आर्थिक विषमता या होत. या समस्या दूर करण्यासाठी शेती विकासाबरोबरच शहरातील बचतीचा ओघ वरील बँकेच्या सहाय्याने ग्रामीण भागाकडे वळविणे आणि बचतीचा उपयोग शेती, उद्योग व व्यापार या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करणे हाच उद्देश या बँकांच्या स्थापनेमागचा होता.

“सावकाराच्या व्याजाचा भरमसाठ दर व कर्जाबाबतच्या इतर जाचक अटीमुळे भारतीय शेतकरी कर्जात पुरेपूर बुडतो. पिढ्यान्-पिढ्या हे कर्ज फेडणे त्याला अशक्य होते. भारतीय शेतकरी कर्जात जन्मतो, कर्जात जगतो व कर्जातच मरतो ही म्हणच प्रसिद्ध झाली आहे.”^४ हेच सर्वार्थाने खरे असल्याचे दिसून येते. थोडक्यात शेतकऱ्यांच्या कर्जाची मागणी वरील बँका पूर्ण करू शकल्या नाहीत. तसेच सावकाराच्या पाशातून शेतकऱ्यांना सोडवणे गरजेचे होते. या दोन्ही कारणांच्या माध्यमातून ‘बँक ऑफ बेंगाल’, ‘बँक ऑफ मद्रास’ आणि ‘बँक ऑफ बॉम्बे’ या तीन बँकांचे एकत्रीकरण करून ‘इंपीरियल बँकेची’ स्थापन करण्यात आली. ही बँक ग्रामीण भागातील समस्या दूर करेल, शेतकऱ्यांना सावकाराच्या कर्जातून मुक्त करेल आणि ग्रामीण भागातील बेरोजगारी दूर होईल ही या मागची भूमिका होती. परंतु इंपीरियल बँकेने सुद्धा व्यापाऱ्यांनाच कर्जाचा पुरवठा केला. शेतकऱ्यांना व बेरोजगारांना कर्जपुरवठा करण्याकडे कानाडोळा केला. म्हणून सरकारचे हे ही उद्दिष्ट सफल होऊ शकले नाही.

“अर्थव्यवस्थेच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात वित्तीय गरजेसाठी संघटित व असंघटित पतपुरवठा संस्थेचे अस्तित्व हे वित्तीय बाजारात भारतात परिणामकारक असल्याचे दिसून येते. असंघटित क्षेत्रात सावकार, खाजगी क्षेत्रातील बँक व नातेवाईक यांच्याकडून घेतलेल्या कर्जाचा समावेश होतो तर संघटित क्षेत्रात व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि सहकारी बँका इ. चा. समावेश होतो.”^५

सरकारने विविध बँकांच्या आणि पतसंस्थांच्या माध्यमातून या समस्यांना सोडविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. परंतु देशातील शेतकऱ्यांना बँका सरकार आणि सहकारी संस्था पुरेशी कर्ज उपलब्ध करू शकल्या नाही. त्यामुळे नाईलाजाने शेतकऱ्यांना सावकार आणि सराफी पेढीवाले यांच्याकडून कर्ज काढावे लागले.

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. त्यानंतर भारताचा विकास झपाट्याने होण्यासाठी प्रमुख बाबींचा आढावा घेण्यात आला. त्या माध्यमातून १ जाने. १९४९ ला रिझर्व्ह बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करून १५ मार्च १९५० मध्ये नियोजन मंडळाची स्थापना करण्यात आली. याच अनुषंगाने सन १९५१ मध्ये रिझर्व्ह बँकेने ग्रामीण भागातील पतपाहणी करण्यासाठी डॉ. गोरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती. या समितीने १९५४ मध्ये आपला अहवाल प्रसिद्ध केला. त्यात अनेक बाबींचा उल्लेख केला. त्या पुढीलप्रमाणे -

१. मोठ्या शेतकऱ्यांनाच सहकारी संस्थांनी अधिक कर्जाचा पुरवठा केला.
२. एकूण कर्जपुरवठ्याच्या ९३ प्रतिशत कर्जपुरवठा ग्रामीण भागात सावकारी पद्धतीने करण्यात आला.
३. शेतकऱ्यांनी घेतलेल्या एकूण कर्जापैकी ५० प्रतिशत कर्ज हे अनुत्पादक कार्यासाठी वापरले.
४. सरकार, व्यापारी बँका आणि सहकारी संस्था यांच्याकडून फक्त ७ प्रतिशत कर्जपुरवठा करण्यात आला.

वरील परिस्थितीवरून असे लक्षात येते की, ग्रामीण भागात कर्जाची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी सरकारचा सहभाग आवश्यक होता. याचाच परिणाम म्हणून १ जुलै १९५५ रोजी इंपिरियल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करून तिचे 'स्टेट बँक ऑफ इंडिया' या नावाने रूपांतर करण्यात आले. एकीकडे बँकांचे राष्ट्रीयीकरण तर दुसरीकडे व्यापारी बँकांच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर ठेवी एकत्रित होण्यास सुरुवात झाली परंतु व्यापारी बँकांची मालकी मोठ-मोठ्या उद्योगपतींचीच असल्यामुळे त्यांनी सामान्य जनतेच्या ठेवी औद्योगिक क्षेत्राकडे वळविल्या. त्याचा परिणाम म्हणून भारत सरकारने "भारतातील व्यापारी बँकांवरील 'सामाजिक नियंत्रणाचे धोरण' स्वीकारले व त्यासाठी १९६८ मध्ये बँकिंग अॅक्टची तरतूद केली. परंतु या 'सामाजिक नियंत्रण धोरणांचा सुद्धा अपेक्षित परिणाम दिसून आला नाही.' भारतातील वित्तीय संस्था प्रत्ययाच्या ठरीव अटींना चिकटून राहत असल्यामुळे ग्रामीण भागात सावकारांचा प्रभाव जास्त होता. व्यापारी बँकांच्या धोरणात शेतीच्या वेगळ्या स्वरूपाचा विचार नव्हता, उलट सुरक्षिततेच्या नियमांचे पालन शेती व उद्योगांमध्ये सारख्याच पद्धतीने केले जात असे. त्यामुळे एकूण ग्रामीण कर्जात त्यांचा हिस्सा अत्यल्प होता. 'सामाजिक अधिकोषण' ही कल्पना प्रत्यक्षात येण्यासाठी शेवटी सरकारला प्रमुख व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करावे लागले."६

म्हणून १९ जुलै १९६९ मध्ये १४ प्रमुख व्यापारी बँकांचे आणि १५ एप्रिल १९८० मध्ये ६ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. अशा प्रकारे १९८० पर्यंत मोठमोठ्या प्रमुख व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करून या सरकारच्या बँका म्हणून कार्य करू लागल्या.

यावरून आपल्या असे लक्षात येते की, भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुद्धा बँकांची भूमिका महत्त्वाची आहे. १५ मार्च १९५० ला नियोजन मंडळाची स्थापना करण्यामागचा उद्देश हा होता की, त्यावेळी भारतात अनेक समस्या होत्या. त्या प्रमुख समस्या म्हणजेच बचतीचा दर अत्यंत कमी होता. तसेच लोकांचे निकृष्ट राहणीमान,

दारिद्र्य, बेकारी, पारंपरिक शेती, आर्थिक विषमता, निरंतरता, सिंचनाच्या अपुऱ्या सोयी इत्यादी अनेक समस्यांतून मार्ग काढण्यासाठी सरकारने बँकिंग क्षेत्रात स्वतः पुढाकार घेऊन अनेक बँका स्थापन केल्या व मोठ्या प्रमाणात भांडवल निर्मिती केली.

१.२ राष्ट्रीयीकरणपूर्वीची स्थिती :-

राष्ट्रीयीकरणपूर्वी बहुतांश बँका या खाजगी क्षेत्रातील बँका होत्या. भारतीय बँक व्यवस्थेची सुरुवात २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला झाली असून तिचे स्वरूप प्रादेशिक होते. प्रत्येक समुदाय, वर्ग आणि विभाग यांनी आपल्या गरजा पूर्ण करण्याकरिता बँकांची स्थापना केली. परंतु या बँकांचा दृष्टिकोन हा निश्चितच व्यावसायिक नसून व्यापाराला किंवा औद्योगिक क्षेत्राला वित्त पुरवठा करणे नव्हता. थोडक्यात बँक स्थापनेमागील मूळ उद्देश हा लघुउद्योग, कृषी मालाचे व्यापारी, कृषीपुरक व्यवसाय यांना वित्तपुरवठा करणे हा होता. मोठ्या शहरात तसेच काही छोट्या शहरातील व्यापारी केंद्राजवळ या बँकांच्या शाखा होत्या. भारतातील जास्तीत जास्त ग्रामीण आणि अर्धनागरी भागातील केंद्र हे बँक सुविधांपासून वंचित होते. याचाच अर्थ बँका या उद्योगधंद्यांचे आधारस्तंभ म्हणून काम पाहत नव्हत्या. तर काही ठराविक खाजगी लोकांना फायदा पोहचवणे हा त्यांचा उद्देश होता. तेव्हा त्या काळात सर्वसामान्यांसाठी बँक अस्तित्वात नसून विशिष्ट वर्गासाठीच बँक अस्तित्वात होती.^९

१.३ राष्ट्रीयीकरण का?

राष्ट्रीयीकरणाची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाला चालना देण्यासाठी ग्रामीण व अर्धनागरी भागात लोकांना बचत करण्यास प्रोत्साहन देणे आणि या भागातील बँकांची स्थिती आणि क्षमता जाणून घेणे.
२. कृषी उद्योग, कृषीपुरक उद्योग, लघुउद्योग आणि व्यावसायिक कौशल्यावर आधारीत उद्योगांना निर्यातीस प्रोत्साहन देऊन वित्तपुरवठा करणे.

३. हस्तकारागीर, किरकोळ विक्रेते आणि लघुउद्योग अशा आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांमध्ये रोजगार निर्मिती कार्यक्रमासाठी वित्तपुरवठा करणे.६

१.४ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचे उद्देश :-

बँक राष्ट्रीयीकरणाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. भांडवदाराची मक्तेदारी संपुष्टात आणणे.
२. बँकांच्या व्यवस्थापनात सुधारणा घडवून आणणे.
३. बँकांचा नफा आर्थिक विकासासाठी वापरणे.
४. कर्जाचा गैरवापर टाळणे.
५. अग्रक्रम क्षेत्रांना कर्जपुरवठा करणे.

१.५ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणास जबाबदार असलेले घटक :-

राष्ट्रीयीकरणापूर्वीच्या कालखंडामध्ये (१९६१-६८) भारतातील व्यापारी बँका या अग्रक्रम क्षेत्रांना पतपुरवठा करण्यास उत्सुक नव्हत्या. या कालावधीमध्ये व्यापारी बँकांनी कृषी क्षेत्र आणि लघुउद्योगांकडे पूर्णपणे दूर्लक्ष केले होते. त्यांच्या मते कृषी क्षेत्रातील पतपुरवठा हा व्यावसायिक दृष्टिकोनातून फायदेशीर नाही. त्यामुळे या बँकांनी या कालावधीमध्ये बँकांच्या एकूण पतपुरवठ्यापैकी कृषिक्षेत्रासाठी केलेला पतपुरवठा हा २ टक्क्यांपेक्षा अधिक नव्हता. यामुळे भारतातील व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करावे अशी जोरदार मागणी लोकांनी केली. यामागचे प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. व्यापारी बँकांवर अगदी थोड्याच लोकांची मालकी असून त्यांचेच नियंत्रण होते.
२. या बँकांची संपत्ती आणि आर्थिक शक्ती अगदी थोड्याच लोकांच्या हातात असून त्यांची मक्तेदारी होती.
३. भारतातील व्यापारी बँकांनी कृषी क्षेत्राकडे पूर्णपणे दूर्लक्ष केले होते.
४. देशाच्या पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून सामाजिक व आर्थिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी व्यापारी बँका चांगली अंमलबजावणी करू शकल्या नाहीत.

या सर्व परिस्थितीचा विचार करून “भारत सरकारने १९६८ मध्ये एक कायदा पास केला तो बँक कायदा (Banking Laws, Amendment) या नावाने ओळखला जातो. या कायदांतर्गत सामाजिक आणि आर्थिक उद्दिष्टांच्या योजनेसाठी RBI ला जास्तीत जास्त अधिकार देण्यात आले. त्याला बँकांवरील सामाजिक नियंत्रण म्हणून ओळखले जाते. पुढे कृषी, उद्योग व कृषी इतर क्षेत्र ज्यांचा विचार पूर्वी केला गेला नाही अशी क्षेत्रे तसेच शेतकऱ्यांच्या गरजा, लघुउद्योगांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी व बँकेवरील स्वायत्ता कमी करून त्यावर समाजाचा अधिकार वाढविण्यासाठी जुलै १९६९ मध्ये १४ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले.”^९

१.६ राष्ट्रीयीकरणाची व्याख्या :-

“उत्पादन, वितरण, विनिमय यांची साधने खाजगी मालकी व नियंत्रणाखाली असतात, ते दूर करून सार्वजनिक मालकी व नियंत्रण प्रस्थापित करणे व त्याचा लाभ जनहितासाठी खुला करणे म्हणजेच राष्ट्रीयीकरण होय.”^{१०}

Nationalization :-

"Action of a Government in Assuming ownership of an industry, usually used in reference to an industry that was formally privately held or operated within the private sector."^{११}

Nationalized Bank :-

"Nationalized bank mean a corresponding new bank constituted under section (i) of section 3 of the act."^{१२}

१.७ राष्ट्रीयीकृत बँकांची रचना :-

भारतीय स्टेट बँकेच्या स्थापनेसाठी ‘स्टेट बँक ऑफ इंडिया अॅक्ट’ लोकसभेत ८ मे १९५५ मध्ये पास करून अर्थमंत्री श्री. सी.डी. देशमुख यांनी १ जुलै १९५५ मध्ये इंपिरियल बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाची घोषणा करून तिचे स्टेट बँक ऑफ इंडियात रुपांतर केले.^{१३} तसेच १९५९ मध्ये स्टेट बँक ऑफ इंडिया दुय्यम बँक कायदा संमत करण्यात

आला. त्यानुसार संस्थानातील बँका स्टेट बँकेने ताब्यात घेतल्या. भारतीय स्टेट बँक आणि तिच्या दुय्यम बँका यांना मिळून 'स्टेट बँक गट' असे म्हणतात. जाने. १९६३ मध्ये स्टेट बँक ऑफ जयपूर ही स्टेट बँक ऑफ बिकानेरमध्ये विलीन होऊन ती स्टेट बँक ऑफ बिकानेर आणि जयपूर अशा नावाने ओळखल्या जाते. ह्या दुय्यम सहयोगी बँका पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद (१९५९)
२. स्टेट बँक ऑफ इंदौर (१९६०)
३. स्टेट बँक ऑफ त्रावणकोर (१९६०)
४. स्टेट बँक ऑफ म्हैसूर (१९६०)
५. स्टेट बँक ऑफ पतियाळा (१९६०)
६. स्टेट बँक ऑफ सौराष्ट्र (१९६०)
७. स्टेट बँक ऑफ बिकानेर अँड जयपूर (१९६३)

“सरकारने १९ जुलै १९६९ रोजी ज्या व्यापारी बँकांच्या ठेवी ५० कोटी रुपये किंवा त्यापेक्षा जास्त होत्या अशा १४ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण एका वटहुकूमाद्वारे केले.”^{१४} त्या बँका पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया	२. बँक ऑफ इंडिया
३. पंजाब नॅशनल बँक	४. बँक ऑफ बडोदा
५. युनायटेड कमर्शियल बँक	६. कॅनरा बँक
७. युनायटेड बँक ऑफ इंडिया	८. युनियन बँक ऑफ इंडिया
९. सिंडीकेट बँक	१०. देना बँक
११. अलाहाबाद बँक	१२. इंडियन बँक
१३. बँक ऑफ महाराष्ट्र	१४. इंडियन ओव्हरसीज बँक

या चौदा बँकांचे एकत्रित भांडवल आणि सुरक्षित निधी ६७.२० कोटी, ठेवी २७४२ कोटी रुपये आणि शाखांची संख्या ३८०२ इतकी होती.

“१५ एप्रिल १९८० मध्ये २०० कोटी रुपये व त्यापेक्षा अधिक ठेवी असणाऱ्या ६ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले.”^{१५} त्या बँका पुढीलप्रमाणे आहेत-

१. कापेरिशन बँक	२. पंजाब व सिंध बँक
३. आंध्र बँक	४. विजया बँक
५. न्यू बँक ऑफ इंडिया	६. ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स

सध्याच्या परिस्थितीत स्टेट बँक ऑफ इंडिया, तिच्या संलग्न ७ बँका, १९६९ मध्ये राष्ट्रीयीकरण करण्यात आलेल्या १४ बँका आणि १९८० मध्ये राष्ट्रीयीकरण करण्यात आलेल्या ६ बँकांचा समावेश होतो. अशा सर्व राष्ट्रीयीकरण करण्यात आलेल्या बँकांची संख्या २८ आहे. परंतु सप्टेंबर १९९३ मध्ये न्यू बँक ऑफ इंडियाचे पंजाब नॅशनल बँकेमध्ये विलीनीकरण केल्यामुळे सध्या राष्ट्रीयीकृत बँकांची संख्या २७ इतकी आहे.

१.८ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या बाजूने तर्क :-

कोणत्याही देशात बँका ह्या वित्तीय साधनांच्या संरक्षक असतात. लोकांच्या मोठ्या प्रमाणावर बचती या बँकांकडेच एकत्रित होतात. तसेच समाजातील वित्तीय साधनांचा मोठा भाग हा बँकांच्या नियंत्रणात असतो. “लोक बँकांचा वापर हा केवळ देवाणघेवाण या संदर्भातच करत नसून त्याचबरोबर कर्ज आणि कार्यक्षमतेच्या जोरावर अर्थव्यवस्थेचा विकास सुद्धा करतात. अर्थव्यवस्थेच्या वेगवेगळ्या संसाधनांचे कार्यक्षम वाटप करणे व त्याची योग्य रीतीने विभागणी करणे अपेक्षित आहे.”^{१६} अशा परिस्थितीत बँकांनी आपल्याकडील वित्तीय साधनांचा उपयोग अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी केला पाहिजे. विकसनशील देशांमध्ये तर बँकांचे कार्य अधिकच महत्त्वपूर्ण असते. परंतु सरकारी नियंत्रणाच्या अभावामुळे बँकांनी मूठभर भांडवलदारांच्या हिताला प्राधान्य देऊन

सामाजिक हिताकडे दुर्लक्ष केले. बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणापूर्वी व्यापारी बँकांचे कर्ज धोरण हे देशाच्या विकासाला पूरक नसल्यामुळे विकासात अडचणी निर्माण होत होत्या. अशा परिस्थितीत बँकांची मालकी थोड्या खासगी लोकांच्या हातात केंद्रित न होऊ देता बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करावे असे विविध विचारवंतांनी आपले मत मांडले. बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या बाजूने पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी रेडिओवर जे तर्क सांगितले होते ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. बँकांवरील मूठभर लोकांचे नियंत्रण समाप्त करावे.
२. कृषी कार्य, लघुउद्योग आणि निर्यात व्यापारासाठी पुरेशा प्रमाणात पतपुरवठ्याची व्यवस्था करावी.
३. बँक व्यवस्थापनाची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी बँकांचे संचालक मंडळ आणि अर्थशास्त्रज्ञांसोबत कृषी आणि लघुउद्योगांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या लोकांना व्यवस्थापनात सहभागी करावे.
४. भांडवलाचा अभाव असणाऱ्या नवीन उद्योजकांना प्रोत्साहन द्यावे. तसेच बँक कर्मचाऱ्यांच्या सेवेत सुधारणा करण्यासाठी योग्य त्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था करावी.

अर्थशास्त्रज्ञांनी राष्ट्रीयीकरणाच्या बाजूने पुढील तर्क केले आहेत.

१.८.१ राष्ट्रहितासाठी बँकांची पतनिर्मिती

व्यापारी बँका या पतनिर्मिती करतात. तेव्हा व्यापारी बँकांनी केलेली पतनिर्मिती ही राष्ट्रहितासाठी न होता थोड्या खाजगी लोकांच्या वैयक्तिक हितासाठी केली जाते. अशा परिस्थितीत बँकांच्या पतनिर्मितीचा उपयोग राष्ट्रहितासाठी व्हावा म्हणून बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीयीकरणामुळे बँकांना देशाच्या आर्थिक धोरणानुसार उद्योग आणि विविध क्षेत्रातील उद्देशासाठी प्राधान्याने वित्त पुरवठा करता येईल.

१.८.२ नियोजित अर्थव्यवस्थेला अनुकूल

बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणामुळे नियोजित अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला सहकार्य मिळेल. बँकांच्या वित्तीय साधनांचा योग्य वापर झाल्यास आर्थिक लक्ष्यांची प्राप्ती ही निश्चितच होते. त्याचबरोबर पतपुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवून किंमतीत होणाऱ्या चढ-उतारावर सुद्धा नियंत्रण ठेवता येणे शक्य आहे. एवढेच नाही तर बँकांना मिळणाऱ्या नफ्यातून सरकारला आर्थिक विकासाचे कार्य पूर्ण करण्यासाठी अधिक साधनांची उपलब्धता होते.

१.८.३ महत्त्वपूर्ण क्षेत्रांना कर्जप्राप्ती मध्ये सुविधा

भारतातील व्यापारी बँकांवर असा आक्षेप घेतला जातो की, या बँका केवळ मोठ-मोठ्या उद्योगांना आणि व्यापाऱ्यांनाच कर्जपुरवठा करतात. कृषी, लघुउद्योग आणि निर्यात व्यापार यांना देशाच्या अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण स्थान असूनही पतपुरवठा करण्यास तयार नसतात. हे तर्क अधिक सत्य असल्याचे समजते कारण राष्ट्रीयीकरणापूर्वी त्यांनी उद्योग, व्यापार, वित्तीय संस्था, कृषी, लघुउद्योग, व्यवसाय आणि इतर क्षेत्रांना वितरीत केलेल्या कर्जाचे प्रमाण अनुक्रमे ६४.३, २४.३, ३.३, ०.२, ४.६, ०.६ टक्के इतके होते.

१.८.४ शेती कर्जपुरवठ्याकडे दुर्लक्ष

भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान असल्यामुळे शेतीच्या विकासाशिवाय आर्थिक विकासाला चालना मिळू शकणार नाही. असे असून बँकांनी शेती कर्जपुरवठ्याकडे दीर्घकाळापर्यंत दुर्लक्ष केले आहे. १९६५ मध्ये बँकांनी शेतीला केवळ ३.९ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला होता. बँकांनी दिलेल्या एकूण कर्जाच्या फक्त ०.२ टक्के रक्कम शेती व्यवसायाला दिली गेली.

१.८.५ पैसा व अधिकाराचे केंद्रीकरण

भारतातील बँकांचे नियंत्रण काही मोठ्या औद्योगिक गृहांच्या हाती होते. ते बँकातील निधीचा वापर स्वतःच्या औद्योगिक मालमत्ता वाढविण्यासाठी करीत. एका अंदाजानुसार १९६० च्या मध्याला एकूण औद्योगिक उचलीपैकी ७० टक्के उचल फक्त एक टक्का ऋणकोंना मिळाली होती. त्यांना ५ लाख रुपयांपेक्षा अधिक कर्ज दिले होते. तर १२ टक्के ऋणकोंना १०,००० रुपयांपेक्षा कमी कर्ज दिले होते. हे एकूण कर्जाच्या केवळ ४ टक्के होते. यावरून असे दिसून येते की, संपत्ती अधिकार काही लोकांच्या हातातच केंद्रित होत होते. २६ बँकांच्या ताब्यात एकूण ठेवीपैकी ८५ टक्के ठेवी होत्या. तर १९९६ मध्ये टाटा, बिरला, दालमिया यांच्या ५ बँकांना ६ कोटी रुपये नफा झाला होता.

१.८.६ ग्रामीण भागांचा दृष्टिकोन

व्यापारी बँकांच्या अधिकाधिक शाखा ग्रामीण भागात उघडण्याच्या हेतूने देखील या बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले जावे असे एका गटाचे म्हणणे होते. आतापर्यंत या बँकांचे कार्य प्रामुख्याने मोठ्या शहरी वा राजधान्यांच्या शहरीच केंद्रित झाले होते. ५,६४,००० खेड्यांपैकी फक्त अंदाजे ५००० खेड्यातच बँकेच्या सोयी उपलब्ध होत्या. मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली, मद्रास व अहमदाबाद या पाच शहरात ४६ टक्के बँका केंद्रीत होत्या व १९६७ मधील एकूण पत प्रमाणातील ६५ टक्के पत याच शहरांसाठी वापरण्यात आली. ही विषमता दूर करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीयीकरणाचा मार्ग मान्य करण्यात यावा हा विचार बळावत गेला.

१.९ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाला विरोध :-

काही लोकांच्या मते भारतातील व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण हे सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टिकोनातून हितकारक ठरणार नाही. व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या विरोधात त्यांनी खालील तर्क मांडले.

१. राष्ट्रीयीकरणाला विरोध असणाऱ्यांचं अस म्हणणं आहे की, राष्ट्रीयीकरणाच्या अचानक घोषणेने देशातील संपूर्ण लोकांना आश्चर्याचा धक्का बसला आणि औद्योगिक व व्यापारी वर्गातील लोकांमध्ये एकच खळबळ उडाली.
२. राष्ट्रीयीकरणाच्या विरोधात असा एक तर्क केला जातो की, बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचा मुख्य उद्देश आर्थिक नसून राजनितिक उद्देशाने प्रेरित होऊन राष्ट्रीयीकरणाची पावले उचलली.
३. सामाजिक नियंत्रण धोरणांतर्गत बँकांवर अनेक बंधने लादण्यात आली होती. त्यामुळे बँकांच्या व्यवस्थापनात आणि कार्यात सुधारणा ही होत होती. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण ज्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी केल्या गेले ते सामाजिक नियंत्रण धोरणाला समुचित, सुनियोजित, दूरदृष्टीपणा आणि कठोरतेने कार्यान्वित करून सुद्धा प्राप्त करता आले असते.
४. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण ज्या उद्देशांच्या पूर्ततेसाठी करण्यात आले त्या उद्देशांची पूर्तता या बँका करू शकणार नाही अशी शंका व्यक्त केली गेली. राष्ट्रीयीकरणाचा उद्देश लहान शेतकरी, उत्पादक, निर्यातदार आणि सामाजिक उद्दिष्टांसाठी बँकांचे दरवाजे खुले करणे हा होता. परंतु सर्वांना या सुविधा मिळणे कठीण आहे.
५. राष्ट्रीयीकरणाच्या विरोधात तर्क देणाऱ्यांच्या मते देशामध्ये योग्य प्रशिक्षित, इमानदार आणि अनुभवी कर्मचाऱ्यांचा अभाव असल्यामुळे राष्ट्रीयीकरणाचा उद्देश प्राप्त करणे कठीण होईल.
६. बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांप्रमाणेच बँकांची कार्यक्षमता वाढण्याऐवजी घटेल.
७. खाजगी क्षेत्रातील बँका एकमेकांशी स्पर्धा करतात. प्रत्येक बँक स्वतःच्या व्यवस्थापनाचा खर्च कमी ठेवण्याचा प्रयत्न करते व व्यापाऱ्यांना कर्ज कमी

व्याजाच्या दराने मिळू शकते. राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांमधील स्पर्धा नष्ट होईल व कर्जावर कमी जास्त दराने व्याज घेतले जाऊ शकेल. परंतु सरकारी नियंत्रणाखालील बँकांच्या ठिकाणी स्पर्धा आढळणार नाही. स्पर्धेअभावी बँकांच्या कार्यात ढिलाई निर्माण होऊन त्यांच्या खर्चात व व्याजदराने मात्र उगीचच वाढ होईल.

८. बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणामुळे असे अनुमान काढण्यात आले की, व्यापारी बँकांप्रमाणे राष्ट्रीयीकृत बँका खाजगी वित्त पुरवठा करू शकणार नाहीत. त्यामुळे खाजगी क्षेत्राच्या विकासावर त्याचा प्रतिकूल प्रभाव पडेल.

राष्ट्रीयीकरणाच्या विरोधातील तर्क आणि राष्ट्रीयीकरणाच्या बाजूने मांडण्यात आलेल्या तर्कांच्या अभ्यासावरून विरोधातील तर्क अधिक प्रभावी असल्याचे दिसून येते. वास्तविक बँकांचे राष्ट्रीयीकरणासाठी उचललेले पाऊल हे योग्यच आहे. परंतु सरकार बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर बँक व्यवस्थेला राष्ट्राच्या आर्थिक धोरणानुसार सक्षम बनविण्यास कितपत यशस्वी होऊ शकेल यावरच उद्देशांची प्राप्ती अवलंबून असेल.

१.१० बँकांवरील सामाजिक नियंत्रण :-

देशातील व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करावे अशी जोरदार मागणी होऊ लागली. त्यामुळे ऑक्टोबर १९६७ मध्ये अखिल भारतीय काँग्रेस महासमितीने आपल्या अधिवेशनात बँकांचे 'सामाजिक नियंत्रण' या संदर्भात एक प्रस्ताव संमत केला. त्यापूर्वी १९६७ च्या घोषणापत्रात काँग्रेस समितीने स्पष्ट केले की, आर्थिक विकास कार्यक्रमांना अधिक प्रभावशाली बनविण्यासाठी तसेच सामाजिक उद्दिष्टे अधिक चांगल्या रीतीने पूर्ण करण्यासाठी आणि उत्पादनातील सर्व क्षेत्रांची पतपुरवठ्याची मागणी पूर्ण करण्यासाठी बँकिंग संस्थांना सामाजिक नियंत्रणात आणणे आवश्यक आहे. प्रो. जी.डी. कोल आणि अन्य लेखकांच्या मते बँकांवरील सामाजिक नियंत्रणाचा अर्थ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण किंवा सामाजिकरण करणे असा आहे.^{१७}

सामाजिक नियंत्रणाची व्याख्या :-

सामाजिक नियंत्रण म्हणजे बँकांनी राज्याच्या नियंत्रणाखाली जास्तीत जास्त ठेवी जमा करून आर्थिक व्यवहाराच्या आवश्यकतेनुसार पतपुरवठ्याच्या वितरणात भाग घेणे.

यानुसार सामाजिक नियंत्रणांतर्गत खालील बाबींचा समावेश आवश्यक आहे.

१. ग्रामीण भागात बँकांशी संबंधित असलेल्या बाबींचा प्रसार करून बचतीस प्रोत्साहन देणे आणि बँकांचा अधिकाधिक प्रसार करणे.
२. कृषी, लघुउद्योग आणि निर्यातीसाठी प्राधान्य क्रमानुसार कर्ज वाटप करणे
३. विकास संबंधी योजनांच्या लक्ष्यपूर्तीला सहाय्यक ठरतील या हेतूने बँकांचा विकास करणे.

१.११ राष्ट्रीयीकृत बँकांची प्रगती :-

१९ जुलै १९६९ मध्ये १४ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. राष्ट्रीयीकरणानंतर या बँकांच्या कार्यात महत्त्वपूर्ण प्रगती झाली. त्यामध्ये बँकांचा शाखा विस्तार झपाट्याने झाला. तसेच या बँकांनी मोठ्या प्रमाणावर ठेवी एकत्रित करून प्राथमिक क्षेत्रासाठी जलदगतीने पतपुरवठा केला.

१.११.१ नवीन शाखा

राष्ट्रीयीकरणानंतर राष्ट्रीयीकृत बँकांनी नवीन शाखांची स्थापना करण्यास सुरुवात केली. शाखांची स्थापना करताना विशेषतः ग्रामीण भागात आणि ज्या ठिकाणी बँकांच्या सुविधा उपलब्ध नाही अशा ठिकाणी प्राधान्य दिले. सन १९६९ मध्ये १४ बँकांच्या एकूण ४१३३ शाखा होत्या त्या जून १९७२ पर्यंत ७९८९ इतक्या वाढल्या तर १९८२ मध्ये त्यात आणखी वाढ होऊन या शाखा १७,८०० इतक्या झाल्या. म्हणजेच राष्ट्रीयीकरणानंतर पहिल्या बारा वर्षांमध्ये १४ बँकांच्या एकूण १३,६६६ नवीन शाखांची स्थापना करण्यात आली. यापैकी ५५ टक्के नवीन शाखा ग्रामीण आणि अर्धनागरी भागात स्थापन करण्यात आल्या.

१९६९ मध्ये देशात ६५ हजार लोकसंख्येमागे एक शाखा होती परंतु शाखांच्या संख्येतील वाढीमुळे जून १९७४ मध्ये ३२ हजार लोकसंख्येमागे एक शाखा तर जून १९८५ मध्ये १४ हजार लोकसंख्येमागे एक शाखा असल्याचे दिसून आले. अविकसित राज्यात नवीन शाखांच्या स्थापनेला प्राधान्य दिल्यामुळे त्याचा परिणाम म्हणून जून १९६९ ला आसाममध्ये २,९८,००० लोकांमागे एक शाखा होती त्यात घट होऊन जून १९७१ मध्ये ४१ हजार लोकांमागे, बिहारमध्ये २ लाखांवरून ४८ हजार, उडिसामध्ये १,१२,००० वरून ४१ हजार आणि त्रिपुरामध्ये २,७६,००० वरून ३२ हजार लोकांमागे एक शाखा स्थापन करण्यात आली. अशा प्रकारे ग्रामीण भागात १९६९ मध्ये एकूण शाखांचा २२.४ टक्के हिस्सा होता तो वाढून जून १९७३ मध्ये ३६.५ टक्के आणि जून १९८५ मध्ये ५७.५ टक्क्यांपर्यंत वाढला. “३० जून २००७ रोजी म्हणजे राष्ट्रीयीकरणाच्या ३८ वर्षांनंतर (१९६९ पासून) प्रादेशिक ग्रामीण बँकेसह राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखेत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. जून १९६९ मध्ये या बँकांच्या शाखा ७०१५ इतक्या होत्या. त्यात वाढ होऊन जून २००७ मध्ये ६४,६७० इतकी वाढ झाली असून ही वाढ ९२२ टक्के इतकी आहे.”^{१८}

१.११.२ कृषी, लघुउद्योग आणि अन्य दुर्लक्षित क्षेत्रांना अधिक कर्ज :-

राष्ट्रीयीकरणापूर्वी व्यापारी बँका कृषी, लघुउद्योग, किरकोळ व्यापारी आणि निर्यातदारांना केवळ नाममात्र आर्थिक सहाय्य करित होत्या. परंतु राष्ट्रीयीकरणानंतर या दुर्लक्षित क्षेत्रांना प्राधान्य क्रमानुसार आर्थिक सहाय्य देण्यात येऊ लागले. जून १९६९ मध्ये या बँकांद्वारे अन्य दुर्लक्षित क्षेत्रांना बँकांच्या एकूण कर्जापैकी फक्त १४.५ टक्के कर्ज दिले जात होते. जून १९७० मध्ये हे प्रमाण वाढून २१.३ टक्के, जून १९७१ मध्ये २२ टक्के, जून १९७२ मध्ये ३० टक्के आणि जून १९८१ मध्ये ३६.४ टक्क्यांपर्यंत वाढले. १९७१ आणि १९७२ मध्ये दुर्लक्षित क्षेत्रांना वाटप केलेल्या कर्जात केवळ नाममात्र प्रगती झाली होती. परंतु राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या व्यवस्थापकांचे असे

म्हणणे आहे की, गुणात्मक वाढीला अधिक महत्त्व दिल्यामुळे ही वृद्धी कमी दिसून आली. असे जरी असले तरी हे व्यवस्थापन समाधानकारक नसल्याचे मानले जाते.

कृषी आणि अन्य दुर्लक्षित क्षेत्रांना दिल्या गेलेल्या कर्जाच्या वृद्धीचा अंदाज हा कर्जदारांच्या खात्यातील संख्येत झालेल्या वाढीवरून सुद्धा काढता येतो. जून १९६९ मध्ये या वर्गातील खातेदारांची संख्या ८.५ लाख होती त्यात वाढ होऊन १९७० मध्ये ९.३ लाख, १९७१ मध्ये ११.८ लाख तर १९८१ मध्ये १३५.८ इतकी वाढली. या कालावधीत कृषी क्षेत्राला दिल्या गेलेल्या कर्जात समाधानकारक वृद्धी झाली आहे. सखोल कृषी विकासासाठी रिझर्व्ह बँकेच्या योजनेनुसार या बँकांनी “Village adoption Scheme” च्या अंतर्गत काही गावे निवडून कार्याला सुरुवात केली आहे. डिसेंबर १९७६ पर्यंत ४५ हजाराहून अधिक गावांना या योजने अंतर्गत निवडून २३४ कोटी रुपये कर्ज वाटप केले होते. “कृषी, लघुउद्योग इ. अग्रक्रम क्षेत्रांना पतपुरवठा करणे हे दुसरे महत्त्वपूर्ण उद्दिष्ट भारतातील बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणामागचे होते. राष्ट्रीयीकरणानंतर सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी अग्रक्रम क्षेत्रांना पतपुरवठ्याच्या सुविधांमध्ये उदार (Liberal) धोरणाला सुरुवात केली. जून १९६९ मध्ये अग्रक्रम क्षेत्रांना दिलेल्या एकूण पतपुरवठ्याची रक्कम ४४१ कोटी रुपये इतकी होती. तरी मार्च २००६ मध्ये ४,१०,३७९ कोटी रुपये इतकी वाढली. बँकेच्या एकूण पतपुरवठ्यात अग्रक्रम क्षेत्रांना केलेल्या पतपुरवठ्याचा हिस्सा जून १९६९ मध्ये १४.९ टक्के इतका होता तो मार्च २००६ मध्ये वाढून ३७.८ टक्के इतका झाला.”^{१९}

१.११.३ ठेवीचे एकत्रीकरण आणि त्याचा उपयोग

राष्ट्रीयीकरणानंतर राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ठेवींमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. उदा. जून १९६९ ते जून १९७३ या दरम्यान सर्व व्यापारी बँकांच्या ठेवी ४६४६ कोटी रुपयांवरून ९०१८ कोटी रुपयांपर्यंत वाढल्या. अशा प्रकारे ४ वर्षांमध्ये ४३७२ कोटी रुपयांची वाढ झाली. यापैकी सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या ठेवींमध्ये २४२१

कोटी रुपयांची वाढ झाली. या दरम्यान राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ठेवीच्या वाढीचे गुणोत्तर अनुक्रमे १२.३ टक्के, १७.५ टक्के आणि २२.५ टक्के असे होते. जानेवारी १९८५ मध्ये त्यांच्या ठेवी वाढून त्या ५०,६८७ कोटी रुपये झाल्या. तसेच ३१ मार्च २००६ पर्यंत या रकमेत वाढ होऊन ती २०,९३,०४२ कोटी रुपये इतकी वाढली. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमध्ये जून १९६९ मध्ये एकूण जमा रक्कम ३८७१ कोटी रुपये होती. ३१ मार्च २००६ मध्ये ही रक्कम १५,७४,६६४ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली. “त्याचप्रमाणे सरकारी आणि अन्य स्वीकृत प्रतिभूति यामध्ये बँकांच्या गुंतवणुकीत उल्लेखनीय वाढ झाली. ही गुंतवणूक जून १९६९ मध्ये १३६१ कोटी रुपये होती ती मार्च २००६ मध्ये ७,१७,४५४ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली. अनुसूचित व्यापारी बँकांनी जून १९६९ मध्ये केवळ ३५९९ कोटी रुपये कर्ज वाटप केले होते. त्यात मार्च २००६ पर्यंत वाढ होऊन वाटप केलेल्या कर्जाची रक्कम १५,०७,०७७ कोटी रुपये इतकी होती.”^{२०} यावरून असे दिसते की, राष्ट्रीयीकरणानंतर अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या जमा ठेवी, त्यांनी वाटप केलेले कर्ज आणि सरकारी व अन्य प्रतिभूती यामध्ये केलेल्या गुंतवणुकीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली.

१.११.४ अतिरिक्त बँक सुविधा

राष्ट्रीयीकरणाचे आणखी महत्त्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे जास्त बँक सुविधा पुरविणे हे होते. विशेषतः ज्या भागामध्ये बँक नाही अशा भागामध्ये अतिरिक्त बँक सुविधा पुरविणे व राज्या-राज्यामधील असमतोल कमी करून ग्रामीण आणि नागरी भागातील असमतोल सुद्धा कमी करणे. उपलब्ध माहितीनुसार स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि तिच्या सहयोगी बँकांनी चांगली कामगिरी करून त्यांच्या बँक कार्यालयामध्ये वाढ केली आहे. “जून १९६९ मध्ये या बँकांच्या कार्यालयांची संख्या ४१६८ इतकी होती त्यात वाढ होऊन ती जून १९८१ मध्ये १९,६११ इतकी वाढली. त्यामध्ये विशेषतः मागासलेल्या

राज्यात आणि ग्रामीण भागात या बँकांची स्थापना करण्यात आली.”^{२१} त्याचा परिणाम म्हणून बँकांचा विस्तार झाला आणि बँकांच्या ठेवी आणि पतपुरवठ्यात राष्ट्रीयीकरणापूर्वीपेक्षा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला.

१.१२ भारतातील व्यापारी बँकांचा शाखाविस्तार :-

“जुलै १९६९ मध्ये जेव्हा बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले तेव्हा देशात एकूण ८२६२ शाखा होत्या, त्यापैकी ग्रामीण भागात १८४० शाखा अस्तित्वात होत्या.” परंतु बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यापासून बँकांच्या शाखेत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. देशात दर लोकांमागे असणारी बँकांची संख्या वाढली. १९६९ मध्ये ६४,००० लोकांमागे एक बँक असे प्रमाण बदलून १५,००० लोकांमागे एक बँक अशी स्थिती निर्माण झाली. तसेच ग्रामीण भागात कार्यरत असणाऱ्या बँकांची संख्या वाढली. ६७,२६७ पैकी ३२,०७३ शाखा ग्रामीण भागात कार्यरत असून एकूण शाखांशी हे प्रमाण ४६.८ टक्के एवढे आहे. अशा रीतीने २००४-०५ पर्यंत बँकिंग विस्ताराच्या बाबतीत भारताने झपाट्याने प्रगती केली. उत्तर प्रदेश हे राज्य बँकांच्या शाखा विस्ताराच्या बाबतीत जून २००४ च्या आकडेवारीनुसार प्रथम क्रमांकावर आहे. तसेच ज्या बँकांचा समावेश RBI कायदा १९३४ च्या दुसऱ्या अनुसूचीमध्ये करण्यात आला आहे. त्यांना अनुसूचित बँका असे म्हणतात. अशा भारतातील अनुसूचित बँकांचा ग्रामीण भागातील शाखा विस्तार पुढील तक्त्याद्वारे दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १.१

भारतातील अनुसूचित बँकांचा ग्रामीण भागातील शाखा विस्तार

(१९६९ ते २००५, ३० जून नुसार)

अ.क्र.	बँक समूह	१९६९	२००३	२००४	२००५	ग्रामीण शाखा
१	भारतीय स्टेट बँक व तिच्या सहयोगी बँका	२४६२	१३२२८	१३५९४	१३६८४	५४८० (४०.००)
२	राष्ट्रीयीकृत बँका	४५५३	३२९९३	३३२९६	३३८६५	१३५८० (४१.१)
३	क्षेत्रीय ग्रामीण बँका	उ.ना.	१४४६८	१४४६५	१४४९६	११९०९ (८२.२)
४	संयुक्त सरकारी बँका (१+२+३)	७०१५	६०९८९	६१३३५	६२०४५	१३९६९ (४९.९)
५	इतर भारतीय अनुसूचित बँका	९००	५४४५	५८०२	६१८१	११०० (१७.८)
६	विदेशी बँका	१३०	२१४	२१९	२५१	उ.ना.
७	सर्व अनुसूचित बँका	८०४५	६६६१७	६७२६३	उ.ना.	३२०६५ (४६.८)
८	गैर अनुसूचित बँका	२१७	२१	२०	२३	०४ (१७.४)
९	सर्व व्यापारी बँका	८२६२	६६६६९	६६३७६	६८५००	३२०७३ (४६.८)

(कंसातील आकडे त्याच्या अनुसूचित बँकेच्या एकूणची ग्रामीण भागातील शाखांची टक्केवारी दर्शवितात.)

टीप - उ. ना. - उपलब्ध नाही.

स्रोत - १. Reserve Bank of India Bulletin, 2006, Vol. 2.,

२. Economic Survey of India 2004-05.

तक्ता क्र. १.१ मध्ये दाखविल्याप्रमाणे भारतातील विविध बँकांची ३० जून १९६९ ते ३० जून २००५ मध्ये झालेल्या शाखा विस्तारांचे विश्लेषण केले आहे. तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, भारतातील अनुसूचित बँकांच्या शाखा सातत्याने वाढत गेल्याचे दिसून येते. उल्लेखनीय बाब म्हणजे ग्रामीण भागात सुद्धा बँकांचा शाखा

विस्तार झाला आहे. राष्ट्रीयीकृत बँका आणि स्टेट बँक ऑफ इंडिया यांच्या शाखेत सुद्धा वाढ झाली. १९६९ मध्ये स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या २४६२ शाखा होत्या. त्यात वाढ होऊन २००५ मध्ये त्या १३,६८४ एवढ्या वाढल्या. १९६९ मध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ४५५३ शाखा होत्या त्यात २००५ मध्ये ३३,८६५ एवढी वाढ झाली. १९६९ च्या तुलनेत क्षेत्रीय ग्रामीण बँकेनेही ग्रामीण भागात आपली कार्यक्षमता २००५ पर्यंत झपाट्याने वाढविली आहे. ३० जून १९६९ मध्ये इतर भारतीय अनुसूचित व्यापारी बँकांची संख्या ९०० एवढी होती. तर ३० जून २००५ पर्यंत या बँकांच्या शाखेत सुद्धा झपाट्याने वाढ होऊन त्या ६१८१ एवढ्या प्रचंड प्रमाणात वाढल्या. विदेशी व्यापारी बँकांच्या संख्येत सुद्धा वाढ झाली परंतु या बँकांनी ग्रामीण भागात एकही शाखा स्थापन केली नाही. तर विशिष्ट शहरांमध्येच त्यांनी आपल्या शाखा स्थापन करण्यावर भर दिला. सर्व अनुसूचित बँकांनी आपल्या शाखांमध्ये नागरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागातही वाढ केली आहे. जून १९६९ मध्ये ८०४५ शाखा होत्या त्या जून २००४ मध्ये ६७,३६३ एवढ्या वाढल्या आहेत. तर एकूण शाखांपैकी ३२,०६५ म्हणजेच ५६.८% शाखा ग्रामीण भागात आहेत. याउलट मात्र गैर-अनुसूचित बँकांच्या शाखा घटल्याचे दिसून येते. त्याचे कारण म्हणजे त्यांचे रुपांतर अनुसूचित बँकांत झाले आहे. ३० जून १९६९ मध्ये सर्व व्यापारी बँकांचा अभ्यास केला असता असे दिसून आले की, सर्व व्यापारी बँकांच्या एकूण शाखा ८२६२ एवढ्या होत्या तर त्याच जून २००५ मध्ये ६८,५०० एवढ्या वाढल्या, त्यापैकी ३२,०७३ एवढ्या शाखा ग्रामीण भागात असून त्याचे शेकडा प्रमाण ४६.८ टक्के एवढे आहे.

तक्ता क्र. १.२
भारतातील विविध राज्यात बँकिंग सोयींची उपलब्धता

(अनुसूचित व्यापारी बँका २००४-०५)

अ.क्र.	राज्य	दर लाख लोकांमागे बँक कार्यालयांची संख्या ३१ मार्च २००५	दरडोई ठेवी (रु.) ३१ मार्च २००५	दरडोई दिलेले कर्ज (रुपये ३१ मार्च २००५)
१	आंध्रप्रदेश	६.८	१२३८३	९२९९
२	अरुणाचलप्रदेश	५.९	९६६०	२२८४
३	आसाम	४.३	६३२९	२१७७
४	बिहार	४.०	४६०७	१२८१
५	झारखंड	५.२	९५३२	२९१२
६	दिल्ली	१०.४	१४३२३०	९१२१६
७	गोवा	२२.६	७७१९३	१९४६५
८	गुजरात	६.९	१८०६५	८४४२
९	हिमाचल प्रदेश	१२.६	१९२७४	६९४४
१०	हरियाणा	७.३	१६२५४	८४४३
११	जम्मू-कश्मिर	७.७	१५३०३	५९१२
१२	कर्नाटक	८.९	१९७०३	१४६०५
१३	केरळ	१०.५	२११९३	११८३६
१४	मध्यप्रदेश	५.३	७२४२	४०४५
१५	छत्तीसगड	४.७	७२१२	३३०२
१६	महाराष्ट्र	६.३	३७३९३	३५५९७
१७	मणिपूर	३.१	३८४०	१५७३
१८	मेघालय	७.५	११८९०	५३८५
१९	मिझोरम	८.४	७६५६	३९०२
२०	नागालँड	३.४	६०५८	१३९३
२१	ओरिसा	५.९	६९०५	४२९४
२२	पंजाब	१०.६	२७७५५	११७७६
२३	राजस्थान	५.६	७०५९	४८७१
२४	सिक्कीम	९.६	२२००७	६३७०
२५	तामिळनाडू	७.५	१७०५४	१६७८७
२६	त्रिपुरा	५.४	७८४८	२३२७
२७	उत्तरप्रदेश	४.६	७५०७	२७७६
२८	उत्तरांचल	९.७	२१५१८	५३२०
२९	पश्चिम बंगाल	५.३	१३०६०	६९९७
३०	भारत*	६.२	१५९६१	१०५४१

टीप - केंद्र* शासित प्रदेशासह, केवळ अनुसूचित व्यापारी बँकांची संख्या आहे.

स्रोत - Economic Survey of Maharashtra 2005-06.

१.१३ भारतातील विविध राज्यात बँकिंग सोयीची उपलब्धता :-

तक्ता क्र. १.२ मध्ये भारतातील विविध राज्यात अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या सोयीची उपलब्धता दर्शविण्यात आली आहे. ३१ मार्च २००५ मध्ये भारतातील २९ राज्यांपैकी सर्वात जास्त दरलाख लोकांमागे बँक कार्यालयांची संख्या गोव्यात असून ती २२.६ इतकी आहे. हिमाचल प्रदेशमध्ये दर लाख लोकांमागे १२.६ बँक कार्यालयांची संख्या असून त्यानंतर पंजाब मध्ये दर लाख लोकांमागे १०.६ इतकी बँक कार्यालये आहे. दर लाख लोकांमागे सर्वाधिक बँक कार्यालये असणाऱ्या राज्यामध्ये गोवा, हिमाचल प्रदेश आणि पंजाब यांचा अनुक्रमे प्रथम, द्वितीय आणि तृतीय क्रमांक लागतो. तर सर्वात कमी दर लाख लोकांमागे बँक कार्यालये असणाऱ्या राज्यांमध्ये मणिपूर, नागालँड आणि बिहार या राज्यांचा समावेश होतो. या तीन राज्यांमध्ये दर लाख लोकांमागे बँक कार्यालयांची संख्या अनुक्रमे ३.१, ३.४ आणि ४ इतकी कमी आहे. तर केंद्रशासित प्रदेशासह भारतात दर लाख लोकांमागे बँक कार्यालयांची संख्या केवळ ६.२ इतकी आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, भारतात दरलाख लोकांमागे बँक कार्यालयांची संख्या कमी असून बँक कार्यालयांच्या संख्येत अजून वाढ होणे अपेक्षित आहे.

बँकेतील ठेवीवरच बँकांचे व्यवहार अवलंबून असतात. ज्या बँकेकडे जास्त ठेवी आहेत त्या बँक जास्तीत जास्त कर्जे वितरीत करू शकतात. ३१ मार्च २००५ मध्ये सर्वाधिक दरडोई ठेवीचे प्रमाण दिल्ली, गोवा आणि महाराष्ट्र राज्यात असल्याचे दिसून येते. दिल्लीसह या दोन राज्यात २००५ मध्ये दरडोई ठेवी अनुक्रमे १,४३,२३०, ७७,१९३ आणि ३७,३९३ रुपये इतक्या आहेत तर सर्वात कमी दरडोई ठेवी मणिपूर, नागालँड आणि ओरिसा राज्यात असल्याचे दिसून येते. या राज्यात दरडोई ठेवी अनुक्रमे ३८४०, ६०५८ आणि ६९०५ रुपये इतक्या कमी आहे. केंद्र शासित

प्रदेशासह भारतातील अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या दरडोई ठेवी १५,९६१ रुपये इतक्या आहेत.

दिल्ली, महाराष्ट्र आणि गोवा या राज्यातील अनुसूचित व्यापारी बँकांनी दरडोई वाटप केलेले कर्ज सर्वाधिक असून ते अनुक्रमे ९१,२१६, ३५,५९७ आणि १९,४६५ रुपये इतके आहे तर सर्वात कमी दरडोई कर्ज वाटप केलेल्या राज्यामध्ये बिहार, नागालँड आणि आसाम या तीन राज्यांचा समावेश होतो. या तीन राज्यातील बँकांनी दरडोई वाटप केलेली कर्जे अनुक्रमे १२८१, १३९३ आणि २१७७ रुपये इतके कमी आहे. केंद्रशासित प्रदेशांसह भारतातील अनुसूचित व्यापारी बँकांनी वाटप केलेले दरडोई कर्ज १०,५४१ रुपये इतके आहे.

१.१४ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचे फायदे :-

आपण हे मान्य केले पाहिजे की, “राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकांचा झालेला शाखा विस्तार हा भौगोलिक दृष्टिकोनातून खूप महत्त्वाचा आहे. बँकांनी अर्धशहरी व ग्रामीण क्षेत्रात उल्लेखनीय शाखा विस्तार केला, परंतु या शाखा विस्तारानंतर एक संघटित वित्त पद्धतीची सुद्धा आवश्यकता होती. यासाठी एप्रिल १९८९ मध्ये “सेवा क्षेत्र दृष्टिकोन” लागू करून या अंतर्गत १५ ते २५ गावांसाठी बँकेची एक शाखा वाटून दिली. तसेच या गावांसाठी ऋण योजना बनविण्याची जबाबदारी या बँकांकडे सोपविली.”^{२२}

१.१४.१ बँकांचा शाखा विस्तार

बँकांचा शाखा विस्तार स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळी देशात बँकसेवा अत्यंत अपुरी होती. बँक व्यवसायाचा विस्तार एकांगी स्वरूपाचा होता. शहरी भागात गरजेपेक्षा अधिक बँकांच्या शाखा असल्याने त्यांच्यात गळेकापू स्पर्धा सुरू होती. याउलट जिल्ह्याची फार तर तालुक्याची केंद्रे सोडली तर बाकीच्या लहान गावात किंवा खेड्यात बँकांच्या शाखा नव्हत्या. तुरळक प्रमाणात पोस्टाच्या बचत बँका होत्या. सरासरीने ७२,०००

लोकसंख्येमागे बँकेची एक शाखा होती. पुढील काळात नाणे बाजाराच्या विकासाबरोबर बँकांचा शाखा विस्तार झाला. पण तेथे नफ्याचा विचार करूनच निर्णय घेतला जायचा. सन १९६९ मध्ये राष्ट्रीयीकरणापूर्वी या सर्व बँकांच्या एकूण ८,२६० शाखा होत्या. त्यापैकी १८६० शाखा ग्रामीण भागात होत्या. सरासरीने ६३,८०० लोकसंख्येमागे बँकेची एक शाखा होती. मात्र राष्ट्रीयीकरणानंतर या शाखांच्या संख्येत आठपट वाढ झाली. निम्म्यापेक्षा अधिक शाखा या ग्रामीण भागात उघडल्या गेल्या. १९९९ अखेर देशात व्यापारी बँकांच्या ६४,२४० शाखा झाल्या व त्यापैकी ३२,८८० शाखा ग्रामीण भागात उघडण्यात आल्या. सरासरी १५,००० लोकसंख्येमागे एक शाखा स्थापन झाली. तसेच राष्ट्रीयीकृत बँकांनी प्रादेशिक ग्रामीण बँकांही स्थापन केल्या.

१.१४.२ ठेवी आणि पतपुरवठ्यात वाढ झाली

शाखा विस्ताराबरोबरच ठेवी आणि बँकांनी दिलेल्या कर्जात मोठी वाढ झाली. १९७० मध्ये बँकांतील एकूण ठेवी ५९१० कोटी रुपयांच्या होत्या. तर त्यांनी ४६९० कोटी रुपयांची कर्जे दिलेली होती. १९९८-९९ मध्ये एकूण ठेवी ७,७१,६८० कोटी रुपये तर एकूण कर्जे ३,६६,००० कोटी रुपये इतकी झाली. त्यांच्या एकूण उलाढालीत ३० पेक्षा अधिक पटीने वाढ झाली.

१.१४.३ अग्रक्रम दिलेल्या क्षेत्रांना अधिक पतपुरवठा

बँकांनी राष्ट्रीयीकरणानंतर शेती, लघुउद्योग, निर्यात उद्योग अशा नियोजनात अग्रक्रम असणाऱ्या क्षेत्रांना अधिक पतपुरवठा केला. जून १९६९ मध्ये अग्रक्रम क्षेत्रांना बँकांचे कर्ज ४४० कोटी रुपयांच्या आसपास होते. हे प्रमाण एकूण कर्ज पुरवठ्याच्या १५% होते. मार्च १९९३ पर्यंत हे प्रमाण ४९,७५८ कोटी रुपये झाले. एकूण कर्जाच्या ३५% कर्ज अग्रक्रम क्षेत्राला देण्यात आले. १९९८ साली हे प्रमाण ९१,३०० कोटी रु. झाले आणि ते एकूण कर्जाच्या ४२% होते.

१.१४.४ कृषी कर्जात वाढ

सुरुवातीला मार्च १९८५ पर्यंत एकूण कर्जाच्या १५ टक्के कर्ज कृषी क्षेत्रासाठी प्रत्यक्ष कर्जाच्या स्वरूपात देण्याचे लक्ष्य ठरवून दिले होते. नंतर या लक्ष्यामध्ये १८ टक्क्यांपर्यंत वाढ करून मार्च १९९० पर्यंत ते प्राप्त करण्याचे सांगितले. “मार्च २००६ पर्यंत शेती आणि संबंधित क्षेत्रासाठी सर्व बँकांनी दिलेले कर्ज १,५४,९०० कोटी रुपये होते. जे या क्षेत्रासाठी बँकांनी दिलेल्या कर्जाच्या १५.२२ टक्के इतके झाले होते. खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी मार्च २००६ पर्यंत कृषी क्षेत्रासाठी ३६,१८५ कोटी रुपये कर्ज दिले होते. ते बँकेच्या एकूण कर्जाच्या १३.५ टक्के इतके होते.”^{२३}

१.१४.५ विविध नव्या कार्यांचा आरंभ

१९४९च्या बँकविषयक कायद्यात दुरुस्ती करून सन १९८४ पासून बँकांना वेगवेगळ्या प्रकारची नवी कार्ये करण्यासाठी संमती दिली. त्याला अनुसरून काही बँकांनी रोखे व्यवहारांच्या व्यवस्थापन क्षेत्रात पदार्पण केले. ‘मर्चंट्स बँकिंग’ असे या व्यवसायाला संबोधले जाते. काही बँकांनी आपले स्वतंत्र गुंतवणूक निधी (म्युच्युअल फंड्स) निर्माण केले व युनिट ट्रस्टप्रमाणेच समभागाची खरेदी-विक्री केली. घरबांधणीक्षेत्र, व्यावसायिक साहस अवलंबणाऱ्या क्षेत्रांसाठी अर्थसाहाय्य देता यावे यासाठी स्वतंत्र संस्था स्थापन केल्या. ठेव पावत्या, व्यापारी प्रपत्रे यासारखे स्वतःचे चलनक्षम दस्तऐवज निर्माण करून त्यांचा वापर सुरू केला. आंतर बँक कर्जबाजार विकसित केला. लघु व मध्यम उद्योगांसमोर येणी वसुलीची समस्या होती. बँकांनी अशी वसुली करणाऱ्या संस्थाही स्थापन केल्या.

१.१५ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचे तोटे :-

१.१५.१ सरकारी नियंत्रणातून उद्भवलेल्या अडचणी

बँकांनी कशाप्रकारे गुंतवणूक करावी त्याबाबत सरकार मध्यवर्ती बँकेमार्फत आपले धोरण राबवत आलेले आहे. त्यानुसार प्रत्येक बँकेला एकूण ठेवींच्या सुमारे

५५% रक्कम ही रोख स्वरूपात आणि सरकारी रोख्यात ठेवावी लागते. त्यावर रिझर्व्ह बँक देत असलेले व्याज हे बाजारातील व्याजदरापेक्षा कमी असते. एक प्रकारे हा बँकांवर कर बसवल्यासारखे आहे. साहजिकच उर्वरित रकमेपैकी जवळजवळ ३५% रक्कम ही सरकारच्या अग्रक्रम क्षेत्रासाठी द्यावी लागते. त्यावर मिळणारे व्याज हे ४% ते १४% च्या दरम्यान असल्याने किफायतशीर गुंतवणुकीसाठी बँकांजवळ फारच थोडी जेमतेम १०% च्या आसपास रक्कम राहते असा आतापर्यंतचा अनुभव होता. यामुळेच बँकांच्या लाभ क्षमतेत व नफ्याच्या प्रमाणात प्रचंड घट झाली. १९९२ मध्ये विदेशी बँका एकूण उलाढालीच्या ८.५% इतका नफा मिळवत होत्या. खाजगी क्षेत्रातील भारतीय बँका ६% नफा मिळवत होत्या. नरसिंहम समितीच्या शिफारशीनुसार नफ्याच्या मूल्यांकनाची नवी पद्धत अवलंबल्याने २० बँकांपैकी १३ बँका तोट्यात गेल्या.

१.१५.२ अनुदानित कर्जव्यवहार

सामाजिक बँकिंगच्या घोषणेद्वारे बँकांनी समाजातील दुर्बल घटकांना कर्ज दिले. परंतु या कर्जावर सरकारने व्याजाचा दर अत्यल्प ठेवला. कर्जाच्या अन्य स्रोतांच्या तुलनेने बँकांचा व्याजदर हा मुळातच कमी होता. तो आणखी घटवण्याचा निर्णय हा राजकीय स्वरूपाचा होता. त्यामुळे बँका आर्थिकदृष्ट्या डबघाईला आल्या.

१.१५.३ प्रचंड थकबाकी

बँकांनी शेतकरी व दुर्बल घटक आदींना दिलेल्या कर्जाची परतफेड ही बिकट समस्या बनली. अनेक मोठे उद्योजक व बडे शेतकरी हेही थकबाकीदार झाले. त्यांचे महत्त्व लक्षात घेऊन सरकारने त्यांच्या कर्जवसुलीलाही स्थगिती देऊन पुढे ढकलण्याचे आदेश वेळोवेळी बँकांना दिले. निवडणुकांपूर्वी व नंतर घटकराज्य केंद्रसरकारांनी कर्जमाफी वेळोवेळी केली. बँकेचे कर्ज हे परत फेडण्यासाठी नसून कधी ना कधी ते सरकार माफ करणार ही धारणा समाजात बळावली. जनतेच्या ठेवींचा हा गैरवापर होता.

१९९१ पूर्वी छोटे शेतकरी दुर्बल घटकाप्रमाणे बडे बागायतदार थकबाकीदार होते. वेगवेगळ्या बँकांच्या बाबतीत वसूल न होणाऱ्या कर्जाचे प्रमाण २०% ते ७०% होते.

१.१५.४ सेवांचा दर्जा खालावला

राष्ट्रीयीकरणामुळे बँकांचे कर्मचारी हे सरकारी नोकर बनले. त्यांना सेवेची सुरक्षितता मिळाली. पदोन्नतीची संधी वाढली. साहजिकच निष्क्रियता, दप्तरदिरंगाई, कामातील हलगर्जीपणा, भ्रष्टाचार, वशिलेबाजी यासारखे दोष त्यांच्या कामात निर्माण झाले. ग्राहकांकडे त्यांनी पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. वेळोवेळी संप पुकारून त्यांनी ग्राहकांनाच वेठीला धरले. परिणामी ग्राहकवर्गाने त्यांच्याऐवजी खासगी व सहकारी बँकांशी आपले व्यवहार वाढविले. याच काळात बँकांमधील पैशांच्या अफरातफरीचे प्रमाणही वाढत गेल्याचे आढळते.

१.१६ राष्ट्रीयीकृत बँकांचे एकत्रीकरण :-

राष्ट्रीयीकृत बँकांनी मागील काही वर्षात अवश्य प्रगती केली असली तरी देशातील २८ राजकीय क्षेत्रातील व्यावसायिक बँकांच्या खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. देशातील २८ मुख्य कार्यालय, २८ अध्यक्ष आणि २८ संचालक मंडळ इत्यादींवर होणारा खर्च खूप जास्त आहे. तेव्हा या २८ बँकांना ५ किंवा ६ बँकांमध्ये एकत्रित करावे. हे एकत्रीकरण पुढीलप्रमाणे असावे.

१.१६.१ स्टेट बँक ऑफ इंडिया

स्टेट बँक ऑफ इंडियामध्ये तिच्या दुय्यम सहयोगी ७ बँकांचे एकत्रीकरण करून प्रत्येक बँकेचे केंद्रीय कार्यालय हे स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या क्षेत्रीय कार्यालयाशी जोडावे.

१.१६.२ पश्चिम स्टेट बँक, मुंबई

या बँकेमध्ये सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ बडोदा आणि बँक ऑफ महाराष्ट्र यांचे एकत्रीकरण करावे. सुरुवातीच्या तीन बँकांचे केंद्रीय

कार्यालय मुंबईत असून ते समाप्त करणे शक्य आहे. तसेच पुण्यातील बँक ऑफ महाराष्ट्राच्या केंद्रीय कार्यालयाला नवीन बँकांचे प्रादेशिक कार्यालय बनवावे.

१.१६.३ उत्तर स्टेट बँक, दिल्ली

पंजाब नॅशनल बँक, देना बँक आणि युनियन बँक ऑफ इंडिया यांचे एकत्रीकरण करून या नवीन बँकेची स्थापना करता येऊ शकते. तसेच देना बँक आणि युनियन बँक यांच्या मुंबईतील कार्यालयाला प्रादेशिक कार्यालय बनवता येऊ शकते.

१.१६.४ पूर्व स्टेट बँक, कलकत्ता

युनायटेड कमर्शियल बँक, युनायटेड बँक ऑफ इंडिया आणि अलाहाबाद बँक यांच्या एकत्रीकरणातून या नवीन बँकेची स्थापना करावी. या तिन्ही बँकांचे केंद्रीय कार्यालय कलकत्यातच असल्यामुळे दोन केंद्रीय कार्यालय समाप्त करावी.

१.१६.५ दक्षिण स्टेट बँक, मद्रास

कॅनरा बँक, सिंडिकेट बँक, इंडियन बँक आणि इंडियन ओव्हरसीज बँक दक्षिण भारतातील या चार बँकांचे एकत्रीकरण करून दक्षिण स्टेट बँक मद्रास ही नवीन बँक स्थापन करावी. या नवीन बँकेचे केंद्रीय कार्यालय मद्रासमध्ये ठेवून अन्य बँकांचे केंद्रीय कार्यालय समाप्त करावी.

बँकांच्या एकत्रीकरणाची योजना ही खालीलप्रमाणे कार्यान्वित करावी.

१. २८ केंद्रीय कार्यालयाऐवजी एकूण ५ केंद्रीय कार्यालये स्थापन करावी.
२. त्यामुळे बँकेच्या अध्यक्षांची संख्या कमी होऊन ती ५ राहिल.
३. देशातील सर्व मुख्य शहरांमध्ये निरनिराळ्या बँकांचे प्रादेशिक कार्यालय स्थापन करून प्रत्येक प्रादेशिक कार्यालयाने आपल्या क्षेत्रातील बँकांच्या शाखांचे नियंत्रण आणि नियमन करावे. तसेच प्रत्येक प्रादेशिक कार्यालयांचे व्यवस्थापन एका प्रादेशिक व्यवस्थापकाकडून करावे.^{२४}

अशा प्रकारे केंद्रिय कार्यालयाच्या प्रशासकीय पुनर्स्थापनेमुळे राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या प्रशासकीय खर्चात प्रतिवर्षाला ४० ते ५० कोटी रुपयांची बचत होऊ शकते. तसेच बँकांच्या कार्यकुशलतेत वाढ होईल आणि बँकांच्या संख्येत घट झाल्यामुळे रिझर्व्ह बँकेला बँकांवर नियंत्रण ठेवणे शक्य होईल.

१.१७ अभ्यास विषयाची निवड :-

पैशाशिवाय विकास साधने अशक्य आहे. हा विकास साध्य करण्यासाठी ग्रामीण भागातील भूमिहीन शेतमजूर, ग्रामीण कारागीर, लहान व सीमांत शेतकरी, आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना अल्प, मध्यम व दीर्घकालीन कर्जपुरवठा करणे ही महत्त्वाची जबाबदारी राष्ट्रीयीकृत बँकांची आहे. विशेष म्हणजे दुर्बल घटकांना पुरविण्यात येणाऱ्या कर्जावरील व्याजदर कमी आकारून ग्रामीण भागातील शेतीपूरक व्यवसायाला चालना देऊन मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य व बेकारी कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. “महिलांना स्वतःच्या पायावर उभे राहता यावे म्हणून महिलांना सर्व राष्ट्रीयीकृत बँकांनी किमान ५ टक्के कर्ज द्यावे असा दंडक सरकारने घालून दिला आहे.”^{२५} त्यामुळे महिलांच्या स्वयंपूर्णतेमुळे व देशातील बेकारी आणि दारिद्र्य कमी करण्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासात राष्ट्रीयीकृत बँकांचे महत्त्वाचे योगदान असल्यामुळे या बँकांचे अध्ययन करणे महत्त्वपूर्ण वाटते.

अर्थव्यवस्थेतील शेती, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्र या तिन्ही क्षेत्रातील लोकांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी आणि त्यांची कर्जाची गरज भागविण्यासाठी राष्ट्रीयीकृत बँकांनी नेमकी कोणती पावले उचलली, मध्यमवर्गीय, कारागीर, कामगार इ. लोकांना किती कर्ज वाटप केले याचा अभ्यास करणे सुद्धा महत्त्वाचे वाटते. तसेच बँकांच्या कर्ज प्रवृत्तीचा आढावा घेऊन त्याआधारे राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कार्यावर प्रकाश टाकण्यासाठी या विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

१.१८ संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. महाराष्ट्रातील राष्ट्रीयीकृत बँकांची प्रगती अभ्यासणे.
२. औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांची प्रगती अभ्यासणे.
३. औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या वित्तीय क्षमतेचा अभ्यास करणे.
४. औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांचे ग्रामीण विकासातील योगदान अभ्यासणे.
५. औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा विस्ताराचा अभ्यास करणे.
६. औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकेच्या ग्रामीण कर्जदारांच्या कर्ज विनियोग पद्धतीचा अभ्यास करणे.

१.१९ गृहीतकृत्ये :-

१. औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांमुळे जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात भर पडली.
२. अग्रक्रम क्षेत्राला जास्तीत जास्त प्रमाणात कर्जपुरवठा केला.
३. बँकेच्या कर्जदारांनी योग्य कारणासाठी कर्जाचा विनियोग केला.

१.२० संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन कार्य हे प्राथमिक माहिती (Primary data) आणि दुय्यम माहिती (Secondary data) वर आधारीत आहे.

१.२०.१ प्राथमिक साधने

प्राथमिक माहिती संकलित करण्यासाठी औरंगाबाद जिल्ह्यातील ९ तालुक्यांपैकी ४ तालुक्यांची अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली. औरंगाबाद जिल्ह्यातील या चार तालुक्यांची निवड करताना ज्या तालुक्यात ग्रामीण भागात राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या सर्वात जास्त शाखा आहे अशा तालुक्यांची निवड करण्यात आली आहे. या चार तालुक्यांतील सिल्लोड, सोयगांव, गंगापूर आणि खुलताबाद तालुक्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या

ग्राहकांकडून प्रश्नावलीद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली. त्यासाठी प्रत्येक तालुक्यातून ५० ग्राहक याप्रमाणे २०० ग्राहकांकडून माहिती मिळविण्यात आली. तसेच अभ्यासकाळात प्रत्यक्ष निरीक्षणाच्या सहाय्याने माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला आहे. “अभ्यासासाठी नमुना निवड पद्धतीच्या प्रकारामधील गैरसंभाव्यता नमुना निवड पद्धतीतील सहेतुक नमुना निवड पद्धतीचा (Purposive Sampling Method) वापर करण्यात आला.”^{२६}

१.२०.२ दुय्यम साधने

“औरंगाबाद जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात राष्ट्रीयीकृत बँकांची भूमिका-एक चिकित्सक अभ्यास.” या विषयाच्या अभ्यासासाठी वापरण्यात आलेल्या दुय्यम सामुग्रीमध्ये बँक ऑफ महाराष्ट्राची सांख्यिकीय माहिती पुस्तिका, वार्षिक रिपोर्ट, जिल्हा अग्रणी बँकेचे वार्षिक अहवाल, संभाव्यतायुक्त ऋण योजना (औरंगाबाद) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, मानव विकास अहवाल, आर.बी. आयचे अहवाल, अर्थमंथन, योजना, कुरुक्षेत्र, इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विकली इत्यादी तसेच मासिके, पाक्षिके, साप्ताहिके व दैनिक वर्तमानपत्रे यांचा देखील अभ्यासासाठी आधार घेण्यात आला आहे.

१.२०.३ आकडेवारीचे विश्लेषण

प्रस्तुत संशोधनात, आकडेवारीचे विश्लेषण करण्यासाठी सांख्यिकीय साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यामध्ये “सरासरी, टक्केवारी, प्रमाप विचलन आणि प्रमाप विचलन गुणक या साधनांचा समावेश आहे.”

१.२०.४ अभ्यासाचा कालावधी

“औरंगाबाद जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात राष्ट्रीयीकृत बँकांची भूमिका : एक चिकित्सक अभ्यास.” या विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी सन १९९५-१९९६ ते २००५-०६ या अकरा वर्षांच्या कालावधीची निवड करण्यात आली आहे. या

कालावधीमधील राष्ट्रीयीकृत बँकांचा शाखा विस्तार, ठेवी, अग्रिमे, बँकांनी विविध क्षेत्राचा केलेला पतपुरवठा तसेच वसुली व थकबाकीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

१.२०.५ सांख्यिकीय साधने :-

$$१. \text{ सरासरी} = \frac{\sum mf}{n}$$

येथे, $\sum mf$ = एकूण आकडेवारीची बेरीज

n = एकूण अवलोकनाची संख्या

$$२. \text{ साधा वृद्धीदर} = \frac{P_1 - P_0}{P_0} \times १००$$

येथे, P_1 = चालू वर्ष P_0 = मूळ वर्ष

३. प्रमाप विचलन

$$SD = \sqrt{\frac{\sum mfdx^2}{n}}$$

येथे, SD = प्रमाप विचलन

dx = माध्यापासूनचे विचलन ($X - \bar{X}$)

\bar{X} = समांतर माध्य

n = एकूण अवलोकनाची संख्या

४. विचलन गुणक

$$C.V. = \frac{\sigma}{\bar{X}}$$

येथे, $C.V.$ = विचलन गुणक

σ = प्रमाप विचलन

\bar{X} = समांतर माध्य

१.२१ अध्ययनाची व्याप्ती आणि मर्यादा :-

प्रस्तुत अध्ययन प्रामुख्याने औरंगाबाद जिल्ह्यात राष्ट्रीयीकृत बँकांचे असल्यामुळे या बँकांच्या अभ्यासावरून काढलेले निष्कर्ष आणि यावर आधारीत केलेल्या शिफारशी प्राधान्य क्रमाने औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांना लागू होतील. या शिफारशी सामान्य स्वरूपात महाराष्ट्र राज्यातील राष्ट्रीयीकृत बँका आणि भारतातील राष्ट्रीयीकृत बँकांनाही काही प्रमाणात लागू पडतील. अध्ययन समजण्याकरीता सोप्या पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. या अभ्यासात औरंगाबाद जिल्ह्यातील एकूण राष्ट्रीयीकृत बँकांचा स्थूल पद्धतीने अभ्यास केला आहे. तर औरंगाबाद जिल्ह्यातील चार तालुक्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांचा राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जदारांच्या माध्यमातून सूक्ष्म पद्धतीने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सदर अध्ययन हे औरंगाबाद जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात राष्ट्रीयीकृत बँकांची भूमिका एवढेच मर्यादित आहे. राष्ट्रीयीकृत बँकांशिवाय जिल्ह्यातील इतर बँका विचारात घेतलेल्या नाहीत. विश्लेषणाकरीता वापरण्यात आलेली सांख्यिकीय तंत्रे पूर्णपणे सदोष नाहीत त्यामुळे या तंत्रातील दोष सदर अध्ययनातही असतील. “औरंगाबाद जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात राष्ट्रीयीकृत बँकांची भूमिका-एक चिकित्सक अभ्यास.” या विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी सन १९९५-९६ ते २००५-०६ हा अकरा वर्षांचा कालावधी घेऊन अभ्यास केला आहे. ही या अध्ययनाची मर्यादा आहे.

१.२२ प्रकरणांची मांडणी :-

१.२२.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात बँकांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, राष्ट्रीयीकरणापूर्वीची स्थिती, राष्ट्रीयीकरण का? राष्ट्रीयीकरणाची व्याख्या, रचना, बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचे समर्थन, विरोध, बँकांवरील सामाजिक नियंत्रण, राष्ट्रीयीकृत बँकांची प्रगती, बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचे फायदे, तोटे, राष्ट्रीयीकृत बँकांचे एकीकरण, अभ्यासविषयाची

निवड, उद्दिष्टे, गृहीतके, संशोधन पद्धती, अध्ययनाची व्याप्ती मर्यादा आणि प्रकरणांची मांडणी केली आहे.

१. २२. २ संशोधन साहित्याचा आढावा

प्रकरण दोनमध्ये विषयाच्या अनुषंगाने विविध अभ्यासकांनी राष्ट्रीयीकृत बँका व व्यापारी बँकांचा केलेल्या अभ्यासाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

१. २२. ३ महाराष्ट्रातील राष्ट्रीयीकृत बँकांची प्रगती

महाराष्ट्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, सीमा व सीमावर्ती प्रदेश, महाराष्ट्र राज्यातील विभाग जिल्हे व तालुके, महाराष्ट्राचे भारतातील सापेक्ष स्थान, महाराष्ट्राची लोकसंख्या, साक्षरता, रोजगार, उद्योग, परकीय गुंतवणूक, विदेशी व्यापार, विशेष आर्थिक क्षेत्राची वाटचाल, महाराष्ट्रातील स्थूल उत्पन्नात विविध क्षेत्रांचा हिस्सा, महाराष्ट्रातील अर्थसंस्थांची स्थिती, महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय अग्रणी बँका, महाराष्ट्रातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा, ठेवी, अग्रिमे, विविध क्षेत्रांना केलेला पतपुरवठा, वसुली आणि थकबाकी इत्यादींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

१. २२. ४ औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांचे ग्रामीण विकासातील योगदान

औरंगाबाद जिल्ह्याची पार्श्वभूमी, स्थान व भौगोलिक स्थिती, लोकसंख्या, साक्षरता, औरंगाबाद जिल्ह्याचा औद्योगिक विकास, औरंगाबाद मध्ये सेझ, औरंगाबाद जिल्ह्यातील रोजगार आणि बेरोजगारी, औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या नागरी, अर्धनागरी आणि ग्रामीण भागातील शाखा, तालुकानिहाय शाखा, बँकनिहाय शाखा, ठेवी, अग्रिमे आणि विविध क्षेत्रांना केलेला पतपुरवठा, वसुली आणि थकबाकी इत्यादींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

**१. २२.५ औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांची कर्ज वितरण
आणि उपयोजन पद्धती**

प्रकरण पाचमध्ये 'सहेतुक नमुना निवड पद्धती'ने राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ग्राहकांकडून प्रश्नावलीद्वारे अभ्यासाच्या अनुषंगाने माहिती संकलित करण्यात आली. तसेच ग्रामीण भागातील लोकांनी बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचा उद्देश, विनियोग, बँकेच्या कर्जाविषयी समस्या आणि उपाय इत्यादीचा आढावा घेण्यात आला आहे.

१. २२.६ निष्कर्ष व शिफारशी

प्रकरण सहामध्ये विषयाच्या अभ्यासामध्ये ज्या महत्त्वपूर्ण बाबी दिसून आल्या त्यावर आधारीत निष्कर्ष काढून शिफारशी करण्यात आल्या आहेत.

संदर्भ :-

1. Thorne, W.J. (1962) : Banking, Oxford University Press, London, P. 135.
2. Mago, R.C. (1972) : A Treatise on Practiced Banking, National Publishing House, 23, Darya Ganj, New Delhi, P. 179.
3. Panandikar, S. G. (1963) : "Banking in India, Orient Longman's limited, Bombay, P. 9.
४. देशपांडे, श्री. आ. (२००४) : भारतीय अर्थव्यवस्था, संक्रमण आणि विकास, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, 'रामदूत', डॉ. भालेराव मार्ग, गिरगाव, मुंबई, पृ. १८४.
५. Varshney, P. N. (1980) : Banking Law & Practice, Sultan Chand & Company, New Delhi, P. 1.
६. कविमंडन, विजय : कृषी अर्थशास्त्र, श्री. मंगेश प्रकाशन, २३, नवी रामदासपेठ, तरुण भारतजवळ, नागपूर.
७. Uppal, R.K. : Indian Banking, A New Vision, Ramesh Kapoor for Mahamaya Publishing House, 12-H, Shantivan Marg, Opp. Traffic Kotwali, Daryaganj, New Delhi, P. 24-25
८. Ibid, P. 25.
९. Dhar, P. K. (2008) : Indian Economy, Its Growing Dimensions, Kalyani Publishers, 4779/23, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi, P. 720-21.
१०. डायमंड सामाजिक ज्ञानकोश (२००७) : खंड-२, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथम आवृत्ती, पृ. १८८.
११. Gupta, C.P. (2003) : Dictionary of Commerce, Commonwealth Publishers, New Delhi.

१२. Tannan's (2005) : Banking, Law of Practice in India, Twenty first Edition, (Enlarged Encyclopaedic Edition.) Volume-2, Banker's Manual, P. 494.
१३. भोसले आणि काटे (२००३) : बँकिंग, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. २८३.
१४. मिश्र-पुरी : भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, गिरगांव, मुंबई, पृ. ६९३-९४.
१५. Sayers, H.S. (1967) : Modern Banking, Oxford University Press, Ely House, London, W.I., 1967, P. 2-3.
१६. Chandrayya, V. (1990) : "Bank Credit in India, Discovery Publishing House, New Delhi, P. 6.
१७. राम, एल. एम. (१९९०) : आधुनिक बँकिंग : सिद्धांत एवं व्यवहार, नव विकास प्रकाशन, अशोक राजपथ, पटना,
१८. Economic Survey, 2007-08, P.-60.
१९. Economic Survey, 2007-08, P.-65.
२०. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, बुलेटिन, अगस्ट 2006, P. 358-59.
२१. Gupta, L.C. (1978) : Banking And working Capital Finance, The Macmilan Company of India, Delhi, P. 17-18.
२२. सुबह सिंह एवं यादव, प्रभू दयाल: भारतीय बँकिंग की आधुनिक प्रवृत्तियाँ, रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर, पृ. ६-७.
२३. “भारत २००९”, प्रकाशन विभाग सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, पृ. ३६१.
२४. राम, एल. एम. (१९९०) : आधुनिक बँकिंग : सिद्धांत एवं व्यवहार, नव विकास प्रकाशन, पटना, पृ. १७०.

२५. आर. बी.आय. रिपोर्ट (१९५१) : अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समिती, पृ. ७.
२६. बोधनकर व अलोनी (२००७) : सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पृ. ९७०.
